

НЕПЕРЕБОРНА СИЛА ТА ФОРС-МАЖОРНІ ОБСТАВИНИ ЯК ПІДСТАВИ ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОЇ ТА СІМЕЙНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

ГОНЧАРОВ Сергій Ігоревич - аспірант кафедри цивільно-правової політики, права інтелектуальної власності та інновацій Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

DOI: <https://doi.org/10.32782/LAW.UA.2024.1.34>

Стаття присвячена аналізу підстав звільнення від цивільно-правової, сімейно-правової відповідальності. Автором досліджуються такі категорії як: непереборна сила, форс-мажор, випадок (казус). Доведено, що помилковим є намагання застосувати війну як форс-мажор для повного звільнення від оплати за договором, тобто з визнанням форс-мажорних обставин, сторони договірних зобов'язань можуть користуватися певними пільгами, але не можуть бути звільнені від виконання основного зобов'язання. Відповідно до зробленого аналізу, запропоновано підстави звільнення від сімейно-правової відповідальності поділити на: 1) підстави, які повністю звільняють від відповідальності (непрацездатність у зв'язку зі станом здоров'я, стан здоров'я інших дітей, яких боржник за законом зобов'язаний утримувати, при доведеності, що визначені особи потребують більшої уваги з боку боржника); 2) підстави, які призупиняють з поважних причин на деякий час настання несприятливих наслідків (призов на військову службу, хвороба боржника (батька), звільнення з роботи тощо). Зазначається, що з покращенням стану здоров'я, матеріального стану боржник (батько) повертається до виконання обов'язків передбачених договором та законом. Таким чином, підстави звільнення від сімейно-правової відповідальності мають самостійний характер, а отже, потребують закріплення їх в Сімейному кодексі України.

Ключові слова: непереборна сила, форс-мажор, випадок (казус), відповідальність, звільнення від відповідальності, цивільне право, сімейне право.

Постановка проблеми

Підставою застосування заходів відповідальності є наявність цивільного правопорушення, представлене в сукупності його елементів – це наявність шкоди (збитків), протиправної поведінки, причинний зв'язок та вина. Перші три умови відносяться до числа об'єктивних, а остання є суб'єктивною умовою. Підставою відповідальності є правопорушення, а для здійснення заходів відповідальності необхідний ряд умов, набір яких для різних заходів різний. Однак наявність повного складу не завжди означає, що неодмінно настане відповідальність. Представляє науковий інтерес проблема підстав звільнення від договірної цивільно-правової та сімейно-правової відповідальності. Підстави звільнення від відповідальності у Сімейному кодексі України (далі – СК України) відсутні. Однак визначене питання можливо розглянути завдяки положенням Цивільному кодексі України (далі – ЦК України). Керуючись демократичними принципами нормативно-правового регулювання економічного обороту, в тому числі принципами справедливості, добросовісності, розумності, а також рівноправності сторін, законодавець встановлює цілий ряд правових норм, що передбачають звільнення зобов'язаних осіб від цивільно-

правової відповідальності. Тому потребує уваги дослідити питання звільнення від цивільно-правової відповідальності та запропонувати положення (підстави) звільнення від сімейно-правової відповідальності.

Аналіз останніх досліджень та публікацій

Слід відзначити, що піднятої проблемою займаються науковці-цивілісти, серед яких слід виділити Коцюбу К., Конюхова М., Красько І., Надьон В., Продаєвич І., Пучковську І., Савченко В., Тупицьку Є., Тур А. та ін. Також дослідженням піднятої проблеми займаються спеціалісти у галузі сімейного права. Серед яких неодмінно слід згадати Дзеру І., Менджул М., Схаб-Бучинську Т., Яворську О. та ін.

Виклад основного матеріалу

Інститут звільнення від цивільно-правової відповідальності – це сукупність юридичних норм, що регулюють дозвільно-диспозитивним методом відносини, пов'язані з позбавленням учасників економічного обороту від виниклих у них обов'язків по відшкодуванню збитків на основі принципів справедливості, добросовісності, розумності. На думку В. І. Борисової, під підставами звільнення від цивільно-правової відповідальності слід розуміти обставини, з якими закон або договір пов'язують звільнення особи від застосування до неї санкцій за правопорушення [1, с. 282].

Відповідно до ч. 1 ст. 617 ЦК України визначено, що особа, яка порушила зобов'язання, звільняється від відповідальності за порушення зобов'язання, якщо доведе, що це порушення сталося внаслідок випадку або непереборної сили. Отже, у ЦК України передбачено два випадки підстав звільнення особи від цивільно-правової відповідальності – це випадок та непереборна сила (форс-мажор). «Форс-мажор» від франц. *force majeure*, від лат. «*vis maior*» – вища сила. Під непереборною силою О. С. Іоффе розумів таке зовнішнє чи внутрішнє ставлення до події, що характеризується шкідливою діяльністю, якій, оскільки вона є надзвичайною за своїм характером, неможливо запобігти господарсько- допустимими

для цієї особи засобами. Таким чином, він об'єднав «випадок» та «непереборну силу» за ознакою відсутності вини правопорушника [2]. Розмежовуючи поняття непереборної сили та форс-мажору, І. Ю. Красько зазначив, що подібно до непереборної сили форс-мажор – це зовнішня стосовно діяльності зобов'язаних за договором сторін обставина, яка не залежить від їхньої волі та бажання. Але форс-мажорні обставини суб'єктивні, бо вони пов'язані з волею людини, групи людей та виникають у результаті їхнього волевиявлення [3, с. 64].

Концепція форс-мажору за українським законодавством – це звільнення не від обов'язку за договором, а звільнення від відповідальності у разі невиконання договору. Тобто форс-мажор може захистити від штрафних санкцій, однак не звільнить від обов'язку такий договір виконати [4]. Після початку повномасштабного вторгнення на територію України Торгово-промисловою палатою України опублікувала листа від 28.02.2022 № 2024/02.0-7.1, яким засвідчила військову агресію РФ проти України як форс-мажорну обставину [5].

Форс-мажор, як правило, застосовується до не грошових зобов'язань. Це пов'язано з тим, що відсутність необхідних коштів для виконання договору не є випадком непереборної сили в силу закону. *А тому помилковим є намагання застосувати війну як форс-мажор для повного звільнення від оплати за договором, тобто з визнанням форс-мажорних обставин, сторони договірних зобов'язань можуть користуватися певними пільгами, але не можуть бути звільнені від виконання основного зобов'язання.*

Підставами звільнення від застосування заходів відповідальності визнаються юридичні факти, за наявності яких закон пов'язує повне або часткове зняття обов'язків (звільнення) за вчинене правопорушення або встановлення неприпустимості (виняток) реалізації зазначених заходів при відсутності правопорушення. Виходячи з визначення, можна стверджувати, що при звільненні має місце звільнення від виконання обов'язку, зазнавати заходи державно-примусового впливу за вчинене правопорушення, а з виключенням відповідальності

пов'язується неприпустимість цивільно-правової відповідальності. Виявом неоднорідності звільнення від цивільно-правової відповідальності є те, що в першому випадку, правопорушення має місце в діях особи, тоді як у другому – склад правопорушення відсутній.

Ще у римському праві було відзначено, що за невиконання зобов'язання, що послідувало від випадку – *casus* – (непереборної сили), боржник не зобов'язаний був відповідати, крім випадку, якщо неможливість виконання зобов'язання настала з його вини або за допущенні їм прострочення в його виконанні; або, якщо встановлена домовленістю відповідальність боржника і за випадок (непереборну силу) [6, с. 82].

За саксонським уложенням, якщо боржник не виконав у строк зобов'язання, то за прострочення у виконанні зобов'язання він зобов'язаний був відшкодувати довірителю збитки, що сталися від цього. При цьому слід зауважити, що його відповідальність складалася не тільки за неможливість виконання зобов'язання, що настала через його вину, а й настала випадково.

У статті 14-1 Закону України «Про торгово-промислові палати в Україні» [7] зазначено, що форс-мажорними обставинами (обставинами непереборної сили) є надзвичайні та невідворотні обставини, що об'єктивно унеможливають виконання зобов'язань, передбачених умовами договору (контракту, угоди тощо), обов'язків згідно із законодавчими та іншими нормативними актами. Ознаками форс-мажорних обставин є наступні елементи: вони не залежать від волі учасників цивільних (господарських) відносин; мають надзвичайний характер; є невідворотними; унеможливають виконання зобов'язань за даних умов здійснення господарської діяльності [8].

Отже, непереборну силу можна визначити як надзвичайна та невідворотна за даних умов подія (повені, землетрус, масові заворушення, війна тощо). Надзвичайність полягає в екстраординарних, незвичайних змінах, що відбуваються в природі та суспільстві, що приводять до змін у суспільних відносинах. Надзвичайність також можна тлумачити й як нетиповість самої обстави-

ни, факти або її наслідки або нехарактерних форм її прояву. Невідворотність характеризується невідконтрольністю людині дії непереборної сили і неможливістю зупинити, ліквідувати ці дії при даних, конкретних умовах. Невідворотність характеризується також тим, що особа не знає про конкретне місце, часу настання обставин непереборної сили, а також про її характер та особливості.

Відповідно до статті 79 Конвенції ООН про договори міжнародної купівлі-продажу товарів [9], сторона не несе відповідальності за невиконання будь-якого із своїх зобов'язань, якщо доведе, що воно було викликано перешкодою поза її контролем і що від неї нерозумно було очікувати прийняття до уваги цієї перешкоди під час укладення договору або уникнення чи подолання цієї перешкоди чи її наслідків. Звільнення від відповідальності, передбачене цією статтею, залишається лише на той період, протягом якого існує дана перешкода. Сторона, яка не виконує свого зобов'язання, повинна повідомити іншу сторону про перешкоду і про її вплив на її здатність здійснити виконання. Якщо це повідомлення не отримане іншою стороною протягом розумного строку після того, як про цю перешкоду стало чи повинно було стати відомо не виконуючій свого зобов'язання стороні, ця остання сторона несе відповідальність за збитки, які є результатом того, що таке повідомлення не було отримане.

Під випадком (казусом) розуміється така подія або її результат, яких могло б не бути, але які не були відвернуті відповідальною особою тільки тому, що їх неможливо було передбачити та запобігти через раптовість їх настання. Випадок передбачає суб'єктивну неможливість особи передбачити діяння, попередити його суспільно шкідливі наслідки, що і викликає невиконання або неналежне виконання зобов'язань відповідальною особою [10].

Випадок охоплює й обставини непереборної сили, якщо відповідальність боржника будується на засадах його вини, то він звільняється від відповідальності, якщо буде доведено, що зобов'язання порушено випадково, тобто внаслідок обставин, які не можуть бути кваліфіковані як вина (у

разі неможливості виконання договірних зобов'язань з причин непереборної сили або стихійного лиха). Так, наприклад, якщо батько перестав виконувати обов'язки визначені договором щодо інтересів дітей на підставі прізвища на воєнну службу.

Зазначені теоретичні судження ставлять два важливі питання: як випадок співвідноситься з непереборною силою та про відсутність вини яких осіб повинна йти мова при казусі.

Взаємозв'язок термінів «випадок» та «непереборна сила» бере свій початок в римському приватному праві, в якому розрізняли простий випадок (*casus*) і непереборну силу (*casus maior*) - невідворотний випадок, якому неможливо протистояти (землетрус, зсув землі, обвал, корабельна аварія, напад розбійників, піратів та ворога). В обох ситуаціях мова йшла про відсутність вини боржника: «Випадок є технічним виразом для загибелі або пошкодження речі, що відбулися без вини боржника» [11]. Іншими словами, римські юристи розглядали «випадок» в широкому значенні, що охоплює і непереборну силу, а іноді ці терміни оцінювалися як тотожні: неможливість виконання не з вини боржника припиняє зобов'язання. У цьому випадку вбачають дію непереборної сили ..., тобто, об'єктивних факторів, що не залежать від волі зацікавленої сторони (*casus*) [12]. Однак відсутність вини боржника та невинність боржника (випадок) - це не одне й те ж.

Дійсно, при непереборній силі відсутня вина боржника, але не в такому ж юридичному значенні, як при його невинуватості. Поняття «не залежить від волі особи» охоплює і непереборну силу, і невинуватість. Якщо шкода спричинена у результаті землетрусу, то вина боржника відсутня; якщо шкода настала у результаті поведінки боржника, але він не передбачав можливості її настання та за обставинами справи не повинен був або не міг їх передбачити, то його вина також відсутня.

Однак важливо розрізняти об'єктивно-випадкову непереборну силу та суб'єктивно-випадкову невинуватість.

Непереборна сила причинно не пов'язана з поведінкою боржника. Шко-

да знаходиться в причинно-наслідковому зв'язку з дією непереборної сили (землетрусом), а не з поведінкою боржника. Питання про невинуватість (так само як і про вину) може бути поставлено, якщо шкода знаходиться у причинному зв'язку з поведінкою боржника, хоча і не охоплюється його волею та свідомістю. Іншими словами, при невинуватості саме боржник завдає шкідливі наслідки, але тим не менше не може бути притягнутий до цивільно-правової відповідальності, а отже, й до сімейно-правової відповідальності.

Непереборна сила відноситься до об'єктивної сторони складу правопорушення, а невинуватість – до суб'єктивної. При цьому кваліфікація правопорушення повинна завжди починатися з його об'єктивної сторони. Якщо буде встановлено наявність обставин непереборної сили, то подальша кваліфікація та міркування про вину та про можливу невинність особи алогічні. Хоча й можливо при встановленні факту непереборної сили сказати, що у зв'язку з цим і вина боржника відсутня, але це буде свідчити про надмірності аргументації та не матиме ніякого правового значення. Причому випадок – це не відсутність взагалі будь-чєї вини, а саме винність боржника (конкретного відповідача у процесі). Довести свою невинність – це не означає довести винність іншої особи. Винність іншої особи у заподіянні шкоди означає, що для відповідальності обраний неналежний боржник (відповідач). До питання про невинність боржника слід звертатися тільки коли встановлено, що саме він вчинив протиправну дію, що шкода знаходиться у причинно-наслідковому зв'язку з його поведінкою.

Отже, відсутність вини та невинність – це не одне й те саме. Відсутність вини може свідчити про те, що шкода заподіяна внаслідок обставин непереборної сили, інших обставин, за які ніхто не відповідає.

Проаналізуємо зазначений аспект у площині сімейних правовідносин. На наш погляд, звільнення від сімейно-правової відповідальності також може бути застосовано до правовідносин між колишнім подружжям щодо інтересів дітей. До цих підстав слід віднести наступні:

а) за домовленістю сторін, коли сторони приходять до консенсусу щодо звільнення від відповідальності того з батьків, який проживає окремо і не виконує належним чином покладені обов'язки на користь дитини. Якщо, той з батьків, з яким проживає дитина спокійно відноситься до невиконання обов'язків боржником (батьком), та не звертається до суду за захистом порушених прав дитини. Відповідно це і буде підставою звільнення у досудовому порядку від відповідальності, яка може бути прописана договором або законом;

б) втрата працездатності у зв'язку з 1) пенсійним віком; 2) інвалідністю; 3) хворобою того з осіб, на якого покладено обов'язок щодо розвитку та виховання дитини. Якщо визначена особа пред'явить належним чином оформлені документи щодо своєї непрацездатності і щодо неможливості за станом здоров'я виховувати дитину, визначена категорія осіб, у судовому порядку може бути звільнена від виконання сімейних обов'язків щодо інтересів дитини;

в) якщо боржник (батька, на якого покладено обов'язок утримувати дитину) має інших дітей, які за станом здоров'я потребують більшої уваги з боку батька (наприклад, визнані інвалідами) або батьки боржника (захворіли) та боржник відповідно до свого прибутку не може надавати утримання своїй дитині, з якою не проживає разом;

г) призов на військову службу. На визначений проміжок часу боржник може бути звільнений від відповідальності за зобов'язанням щодо виховання та розвитку дитини. Однак з закінченням військової служби, особа повинна продовжувати виконувати покладені на нього умовами договору обов'язку на користь дитини;

д) інші форс-мажорні обставини, які не дають можливості, у певний проміжок часу, виконувати покладені обов'язки за договором.

Висновки

Підстави звільнення від сімейно-правової відповідальності слід поділити на: 1) підстави, які повністю звільняють від відповідальності (непрацездатність у зв'язку

зі станом здоров'я, стан здоров'я інших дітей, яких боржник за законом зобов'язаний утримувати, і буде визначено, що ці особи потребують більшої уваги з боку боржника); 2) підстави, які призупиняють з поважних причин на деякий час настання несприятливих наслідків (призов на військову службу, хвороба боржника (батька), звільнення з роботи тощо). З покращенням стану здоров'я, матеріального стану боржник (батько) повертається до виконання обов'язків передбачених договором та законом.

Отже, звільнення від сімейно-правової відповідальності тлумачиться у іншій площині ніж звільнення від цивільно-правової відповідальності. Є і спільне, і відмінне. Слід додати, що на законодавчому рівні, повинно бути визначені умови сімейно-правової відповідальності та умови звільнення від сімейно-правової відповідальності. Якщо визначені питання будуть міститися у СК України, то у цьому випадку можна сміливо вести мову про сімейне право як самостійну галузь права.

Література

1. Борисова В. І. Цивільне право України: підр. Т. 1 / За ред. В. І. Борисової, Л. М. Баранової, І. В. Жилінкової та ін. К. : Юрінком Інтер, 2007. 480 с.
2. Иоффе О. С. Обязательственное право. М. : Юрид. лит., 1975. 880 с.
3. Красько І. Ю. Корпоративне право. Вибрані статті. Київ, 2004. С. 64.
4. Війна як форс-мажор – нюанси правозастосування. URL: <https://lcf.ua/thought-leadership/litigation/vijna-yak-fors-mazhor-nyuansi-pravozastosuvannya/>
5. Торгово-промислова палата: лист від 28.02.2022 № 2024/02.0-7.1. URL: <https://ucci.org.ua/uploads/files/621cba543cda9382669631.pdf>
6. Калюжний Р. А., Ящуринський Ю. В. Основи римського приватного права: курс лекцій / за ред. Р. А. Калюжний, Ю. В. Ящуринський. К. : ДП «Вид. дім «Персонал», 2011. 184 с.
7. Про торгово-промислові палати в Україні: Закон України від 02.12.1997 р. № 671/97-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/671/97-%D0%B2%D1%80#Text>

8. Постанова Верховного Суду по справі №904/3886/21 від 25.01.2022 року. URL: [https://verdictum.ligazakon.net/document/102797678?utm_ =](https://verdictum.ligazakon.net/document/102797678?utm_=)

9. Про договори міжнародної купівлі-продажу товарів: Конвенція ООН від 11.04.1980 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_003#Text

10. Тур А. В. Особливості та специфіка обставин, що звільняють від цивільно-правової відповідальності. URL: https://univd.edu.ua/general/publishing/konf/19-20_05_2017/pdf/127.pdf

11. Основи римського приватного права: підручн./за ред. В. І. Борисової, Л. М. Баранової. Х.: Право, 2008. 224 с.

12. Римське приватне право : підручник / відпов. ред. Р. А. Майданик, Є. О. Рябокони. Київ : Алерта, 2023. 386 с.

FORCE MAJEURE AND CIRCUMSTANCES OF FORCE MAJEURE AS A GROUND FOR EXEMPTION FROM CIVIL-LEGAL, FAMILY-LEGAL LIABILITY

The article is devoted to the analysis of grounds for exemption from civil family responsibility. The author considers such categories as: force majeure, force majeure,

incident. Attempts to use war as a force majeure for a complete exemption from payment under the contract have been proven to be erroneous, that is, with the recognition of force majeure circumstances, the parties to the contractual obligations can enjoy certain benefits, but cannot be released from the performance of the main obligation. According to the analysis, it is proposed to divide the grounds for exemption from family legal responsibility into: 1) grounds that completely exempt from responsibility (inability to work due to health, health of other children whom the debtor is obliged to support by law, if it is proven that certain persons need more attention from the debtor); 2) reasons that temporarily suspend the occurrence of adverse consequences for good reasons (conscription for military service, illness of the debtor (father), dismissal from work, etc.). It is noted that with the improvement of the state of health and financial condition, the debtor (father) returns to the performance of the duties stipulated by the contract and the law. Thus, the grounds for exemption from family legal responsibility are of an independent nature, and therefore need to be enshrined in the Family Code of Ukraine.

Key words: force majeure, force majeure, case (case), responsibility, exemption from responsibility, civil law, family law.